

Kai kurie kalta- nēniškių tazmės ypatumai

Dalia Barzokėnaitė
9 kl. mokinė
Kaltakėnų pagrindinė
mokykla

Mokytoja N. Barzokėnienė

I. Darbo tikslas

Ar dar pamena kas, kokia gražia kalba šnekėjo mūsų seneliai? Nemokėjė skaityti, rašyti, tokias pasakas sekė ir dainas dainavo, kad net kvapą gniauždavo. Nyksta tarmės, nyksta unikalus kalbos grožis. Kaltanėnai, regis, kaimas, tačiau retas čia bemoka šnekėti tikrąja savo tarme. Ypač jaunimas. Štai ir nutarėme užrašyti tai, kas dar išliko, kas visai nenunyko. Šis darbelis, manome, bus pildomas, plečiama s.

II. Iš miestelio istorijos

Kaltanėnai, miestelis Švenčionių raj., 10 km į šiaurę nuo Švenčionėlių prie Utenos- Švenčionėlių geležinkelio. Istoriniuose šaltiniuose Kaltanėnai minimi nuo XV a. 4 dešimtmečio (d. kunigaikštis padovanojo juos didikams Narbutams). 1512 minimas dvaras, XVI a. pr.- miestelis. 1633 pastatyta bažnyčia, įkurtas pranciškonų vienuolynas (uždarytas 1832): 1797- 1804 prie jo veikė apskrities, nuo 1804 pradinė mokykla. 1654- 67 miestelis nukentėjo nuo karo. Nuo XIX a. vid. iki 1950- valsčiaus centras. 1905 vyko anticarinės demonstracijos.

III. Bendrieji tarmės bruožai

Kaltanėnai yra rytinėje Lietuvos dalyje, tad ir tarmė čia- rytų aukštaičių. Prof. Z. Zinkevičius skiria mus prie rytų aukštaičių vilniškių. Tačiau kaltanėniškių tarmė turi ir savitų bruožų. Beje, reikia pastebeti, kad net kai- mu, supančių miestelių, dialekte randame nežymių skirtumų.

IV. Fonetinės ypatybės

Dalis senesnių žmonių kai kuriuose žodžiuose č, dž verčia į c, dz, pvz.: c' à (čia), s v e c' e ī (svečiai). Bet tai visai nebūdinga vėlesniams tarimui.

Pagal balsio o tarimą mes "žaliniňkai", mat sako me b r ā l ā l ī s (brolelis), ž ā d ē l ī s (žodelis), tačiau brolis, žodis.

Priebalsiai l, r, s prieš ē dažniausiai kietinami, o galūnėje po šių priebalsių ē tariamas kaip a, pvz.: pl̄š'a (plėšia), s̄a n a s (senas), r̄k'a (rékia), kíe l ā (kélė) ir pan.

Po priebalsių t, d, k, g, š, ž, n, j, č balsis ē tariamas kaip ie: t í e v a s (tévas), d í e j ā (dėjo), g í e r ā (gérė) ir kt.

Dvigarsiai am, an tarmėje verčiami į um, un. Tad turime: U n t ā n a s (Antanas), u n k s t ī (anksti), l ū n g a s (langas), k u ū p a s (kampas}).

Dvigarsiai em, en kai kuriuose žodžiuose verčiami į im, in, pvz.: p í m p e (pempė), p i n k ī (penki).

Trumpieji i, u visuose žodžiuose ilginami iki pusilių ar net ilgųjų: l ī p a, r ī s a, k ū r i a, p ū r t ā (purto).

V. Morfologiniai savitumai

Vartojami tokie daugiskaitos vietininkai: v i e t o s u, ž ē m ē s u, lauk ū o s u. Ir tokie: m i š k ū o s n a, lauk ū o s n a.

Liepiamoji nuosaka turi ir tokias formas: neši ē (nešk), s ē d ī (sédék), r ā š a i (rašyk), p a p r ā š a i (paprašyk).

Net ir jaunesnioji karta vietoj įvardžių "jis", "ji" vartoja "ānas", "anà".

Būdingi sudėtinių daiktavardžių išlaikyti jungiamieji balsiai: j ū o d a ž e m i s (juodžemis), k ē l i a k r a š t i s

(kelkraštis).

Mūsų tarmėje nenyksta ir svetimas prieždėlis raz-, tad sakome: razmušiau, razgrioviau, razvejojau.

I kraują įaugės prielinksnio "pas" vartojimas, išsakant priklausymą kam nors: "pas mane yra ta knyga", o tarsiškai- "per mani to knyga".

VI. Leksikos įvairumai

Kaltanėnai- tikras žirnis prie kelio. Kas éjo, tas mindë. Ypač ryškų pëdsaką čia paliko lenkai, žinoma, prieš juos ir po jų nemažai pasidarbavo rusai. Taigi, kalba pilna svetimybių, kaip antai: "Padabok, katrų adynų roðā mānā zagārkas. Meš jau čiesas keltis". (Suprask: "Pažiūrėk, kelin-tą valandą rodo mano laikrodis. Gal jau laikas keltis").

Jaunesnė karta, kaip ir visur, turėti savą žargoną.

Turime ir gražių, tarmei būdingų žodžių.

Kai kurie giminystės terminai:

- I. Motina- mótina, móčia, momutė...
2. Tévas- tévas, totà, tätukas...
3. Netikra motina- mőčeka...
4. Brolių giminystė- brólava...
5. Motinos ar tévo motina- močiutė, bobutė, sanēlā...
6. Motinos ar tévo tévas- sanēlīs, tévukas, diedukas...
7. Vaikų (dukters, sūnaus) duktė- anūkė...
8. Vaikų (dukters, sūnaus) sūnus- anūkas...
9. Ištekėjusi moteris- žmonà, maniškė...
- IO. Vedęs vyras- výras, maniškis...
- II. Vyro motina- anýta...
- I2. Vyro tévas- šéšuras, tévas, uošvis...
- I3. Žmonos motina- úošvè, úošvienè...
- I4. Žmonos tévas- úošvis...
- I5. Uošvių namai- uošvija...
- I6. Jaunavedžių tèvai- svóta i...
- I7. Sūnaus žmona- marti...
- I8. Dukters vyras- žéntas...
- I9. Žmonos sesuo- švógerka...

20. Vyro sesuo- moša...
21. Žmonos brolis- švōgeris, švōgrius...
22. Vyro brolis- švōgeris, švōgrius...

Paukščiai:

- I. Gañdras, baciōnas...
2. Krēgždē, skrēgždē...
3. Gegūtē, gēgužē...
4. Varnēnas, špókas...
5. Ža'lvarnis, šilovarnis...

Ir pabaigai kaltanėniškių tarme užrašytas pasakojimas:
"Yr tokis kalnas, vadynamas Gyvatkalniu. Kol teip, pekla žyna, ale atsirunda vienas saneliūkas, katras paposakoja, kad sanovėj gyvates ti vesalias keldava, tai žmones bijodavi ti ait, nors aplink kalnalių augdava gervuoges. Paskui numeliaravus laukus aplink kalnų, i gyvates iš ti išsikrauste. I dabar, nors i niekas neatmena, kad ti būt sustykys gyvati, kalnalių vadyna Gyvatkalniu."

Literatūra:

1. Ka lbos faktų rinkimo programa,
V., I983
2. Z. Zinkevičius, Lietuvių kalbos dialektologija,
V., I978
3. Tarybų Lietuvos enciklopedija, II t.,
V., I986